

СПРОБИ ВИКОРИСТАННЯ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ ТАБОРУ РАШТАТ (НІМЕЧЧИНА) ДЛЯ ДЕСТАБІЛІЗАЦІЇ ЗАПІЛЛЯ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розкрито спроби використання німецькою владою окремих полонених українців зі складу російської армії для дестабілізації її запілля під час Першої світової війни. Автор статті припускає, що найуспішніше українські «поворотці» з полону діяли у справі революціонування українських губерній Російської імперії. Погоджуючись на співпрацю з німецькою військовою владою, далеко не всі полонені українці керувались при цьому ідейними мотивами. Деким з них рухало бажання використати таку можливість задля пришвидшення повернення додому. Зрештою та невелика частка українців, яка була переправлена додому стараннями СВУ й німецької влади, долучилась до дезінтеграції імперських інститутів на українських землях, а також взяла діяльну участь в українському державотворенні 1917–1921 рр.

Ключові слова: полонені українці, табір, запілля, фронт, Раштат, Німеччина.

Ihor Sribnyak

ATTEMPTS TO USE CAPTIVE UKRAINIANS AT THE RASTATT CAMP (GERMANY) TO UNDERMINE THE RUSSIAN ARMY IN UKRAINE DURING THE FIRST WORLD WAR

The article discloses attempts by the German authorities to use certain captive Ukrainians from the Russian army to destabilize its arson during World War I. Due to the lack of relevant archival sources, it is not possible to determine the degree of informative nature of agent messages recruited by the German Ukrainian activists, as well as the extent of their importance in planning strategic or tactical military operations at the front by the German command. The author of the article assumes that the most successful Ukrainian "turns" from captivity acted in the cause of revolutionizing Ukrainian provinces of the Russian Empire. It should also be noted that by agreeing to cooperate with the German military authorities, not all captive Ukrainians were guided by ideological motives. Some of them were driven by the desire to use this opportunity to accelerate their return home, and they were not a priori planning to collect and transmit intelligence to the Germans and to carry out the work of revolutionary content. Finally, a small proportion of Ukrainians who were sent home by the efforts of the Union of Liberation of Ukraine and the German authorities, joined the disintegration of imperial institutes at Ukrainian lands, and also took an active part in the Ukrainian state-building in 1917–1920.

Key words: Prisoner Ukrainians, camp, infighting, front, Rastatt, Germany.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Срібняк І., 2020

Історія функціонування табору Раштат в Німеччині вже знайшла своє висвітлення в монографії О. Терлецького (Терлецький О., 1919). Але сформульована у назві цієї статті проблема до сьогодні залишається практично не вивченою. Справа в тім, що дослідники зосереджували свою увагу здебільшого на національно-просвітницькій діяльності Союзу визволення України (СВУ) та українського активу цього табору (Срібняк І., 1996. С. 91–122; Срібняк І., 1999. С. 72–92; Назарук С., 2004. С. 126–132; Назарук С., 2009. С. 62–68; Кривошеєва Л., 2009). Останнім часом відбулось суттєве розширення проблематики дослідження, зокрема вийшла друком ціла низка статей автора цієї розвідки, присвячених різним аспектам жит-

тєдіяльності полонених вояків-українців царської армії згадуваного табору (Срібняк І., 2017а. С. 80–85; Срібняк І., 2017б. С. 35–40; Срібняк І., 2017 с. С. 345–352; Sribniak I., 2018. С. 231–242; Срібняк І., Назарук Ю., 2019). Але всі вони не містили жодної інформації про намагання німецького військового командування використати полонених українців для дестабілізації запілля царської армії у 1915–1916 рр.

Темою статті є розгляд спроб використання німецькою владою полонених українців як інструмента дестабілізації російської армії в умовах Першої світової війни.

Розпочавши свою діяльність на початку Першої світової війни як безпартійна політична організація українських емігрантів-революціонерів

послідовно антиросійського спрямування, СВУ зумів отримати потрібне для цього фінансування від урядів Австро-Угорщини та Німеччини. Завдяки цьому СВУ спромігся організувати широку інформаційно-пропагандистську акцію у Європі, а також розпочати культурно-пропагандистську роботу серед полонених вояків-українців у таборах Центральних держав.

Спрямовуючи достатньо значні кошти на ці цілі, уряди Австро-Угорщини та Німеччини розраховували використати бранців російської армії й у військово-розвідувальних цілях, а також з метою підриву запілля царської армії в Україні. Генеральні штаби обох держав сподівались, що таємне повернення додому загітованих у національному дусі колишніх полонених допоможе революціонізувати українські прифронтові губернії Російської імперії, що могло би послабити опір частин царської армії на фронті. Зрозуміло, що ці плани військового командування Центральних держав намагались тримати у суворій таємниці. Своєю чергою, вищі функціонери СВУ щоразу категорично заперечували саму можливість такого задуму, коли їх у цьому звинувачувала російська преса.

Проте вже невдовзі після українізації табору Раштат і творення в ньому перших українських гуртків (точна дата невідома, можливо, вже на початку осені 1915 р. — *Авт.*) шестеро полонених українців добровільно виявили своє бажання таємно виїхати до Росії для проведення там революційної та національної роботи. Один з них — полонений Кудря (псевдонім «Юня») пізніше написав листа до своїх колег в Раштаті, в якому в завуальованій формі повідомив про те, що всі вони зуміли дістатись Росії¹². Переправлення українських активістів через лінію фронту відбувалось «способом біглеців через границю», коли останні видавали себе втікачами з німецького полону, після чого російська влада повертала їх додому.

Слід зазначити, що практика імітації втечі з табору та нелегального переїзду українських активістів до України з метою проведення національно-революційної роботи застосовувалася німецькою владою у 1916 р. неодноразово. Наприкінці цього року була сформована чергова група таких «поворотців» у складі 10 осіб, до якої й мали увійти кілька чільних українських активістів, які належали до президії громади «Самостійна Україна» в Раштаті — В. Сербин, В. Крижанівський, Волосів, Соломонів, Я. Тарасовський та ін.

Певно, бажаючи прискорити свій виїзд з табору, вони звернулись з листом до голови Берлінської централі СВУ О. Скорописа-Йолтуховського, в якому переконували останнього в тому, що

їхній від'їзд жодним чином не позначиться на таборовій праці, бо Раштат вже має достатню кількість підготовлених активістів для її здійснення. Водночас перенесення згадуваних активістів на підросійську Україну, на думку авторів листа, матиме велику користь, адже дасть змогу спростувати хибні уявлення про характер діяльності полонених українців у таборах Німеччини, які витворились під впливом російської пропаганди, для чого ця група поворотців планувала організувати відповідну акцію в українській пресі¹³.

У відповідь на це звернення О. Скоропис-Йолтуховський своїм листом від 29 травня 1917 р. звертав увагу своїх адресатів на те, що відставка фактично усієї президії буде негативно сприйнята німецькою владою, яка у відповідь могла вдатись до запровадження в таборі «власного порядку», що безперечно зашкодило би українським національним інтересам. На думку О. Скорописа-Йолтуховського, задля справи Я. Тарасовському слід було залишитись на посаді голови табору та голови Генеральної старшини. І лише за деякий час, коли таборовий комендат достатньою мірою «ознайомиться з новим складом Президії, спрацювавсь з новими людьми», можна було би подаватись у відставку та вирушати до України¹⁴.

Тож питання з Я. Тарасовським було вирішене, проте решта раштатських активістів продовжувала наполягати на своєму від'їзді, хоч і усвідомлювала велику потенційну небезпеку під час переходу через лінію фронту. Проте бажання потрапити додому було настільки сильним, що активістів не зупиняло навіть те, що їхні прізвища стали відомі таборовому загалу (як поворотців), а також потенційна обізнаність з цим російської військової контррозвідки. Вони продовжували клопотатись перед О. Скорописом-Йолтуховським про свій від'їзд до України, аргументуючи це кардинальними соціальними та національними в ній перетвореннями, які вимагали їхньої присутності як українців-самостійників.

Зрештою, поступаючись проханням активістів, О. Скоропис-Йолтуховський звернувся до військового міністерства Німеччини з клопотанням про відправлення Волосова, О. Крижанівського, В. Сербина і Соломонова до України, але через територію якоїсь нейтральної країни. Проте німецькі військові чиновники відповіли на це відмовою, про що О. Скоропис-Йолтуховський повідомляв згадуваних активістів своїм довірчим листом від 16 червня 1917 р. Разом з тим керівник СВУ вважав, що для розвитку національної справи було би краще залишити згаданих полонених у Раштаті, особливо для продовження політичної акції серед полонених та їхнього національного

¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 165.

¹³ ЦДАВО. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 13–14.

¹⁴ ЦДАВО. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 15–16; Спр. 34. Арк. 12–14.

освідомлення, однак ті не погоджувалися з цими міркуваннями¹⁵.

Особливо О. Скорописа-Йолтуховського непокоїла можливість того, що в руках російської контррозвідки може опинитись секретар Генеральної старшини громади «Самостійна Україна» О. Крижанівський і чи зміг би він у такій ситуації заперечувати перед росіянами свою належність до національно-організаційної роботи в таборі. В цьому О. Скоропис-Йолтуховський вбачав вразливість позиції О. Крижанівського, бо «коли ми справді ведемо боротьбу за Самостійну Україну», останньому належало би визнати свою діяльну участь у роботі таборових інституцій. Зрештою на завершення свого листа О. Скоропис-Йолтуховський запропонував, аби справу виїзду до України таборових активістів вирішувала Генеральна старшина громади «Самостійна Україна», яка є цілком «політично дозрілою» до ухвалення таких рішень¹⁶.

Ще однією небезпекою — вже для усієї української справи — було те, що російська контррозвідка ніколи не прийняла би на віру той аргумент, що О. Крижанівський міг втекти з табору. Натомість надходження до Росії значної кількості таборової газети «Розсвіт» із зазначенням його посади в Раштаті відразу би переконало росіян у тому, що поява українських активістів інспірована німцями¹⁷.

Тим часом німецькі чиновники виявляли значну зацікавленість у відправці «людей, які могли би перебратися через фронт і працювати в українській справі». У червні 1917 р. до Раштату прибув брат коменданта грузинського легіону в Німеччині перекладач Шліпгак (німець), який, власне, мав знайти 10 охочих для виконання такої місії. Але та обставина, що він діяв без порозуміння з президією СВУ, змусила останню звернутись 16 червня ц. р. з листом (за підписами В. Козловського і О. Скорописа-Йолтуховського) до всіх українських таборових громад, аби привернути їхню увагу до його спеціальної місії та застеретти українських активістів у таборах щодо їхньої «політичної відповідальності за чесність і незалежність нашого національного руху в таборах»¹⁸.

За кілька днів до відправлення цього листа О. Скоропис-Йолтуховський отримав інформацію від заступника «київської групи СВУ» Лозенка, який у червні 1917 р. вже втретє прибув до Стокгольма для обміну конфіденційною інформацією з президією СВУ. На його думку, станом на літо цього року було би дуже бажаним органі-

зувати перевезення підготовлених у таборах культурно-освітніх працівників з числа полонених українців до України, де вони могли би обійняти різні посади у місцевих управах, витіснивши в такий спосіб хоча би частину їх дотеперішніх працівників, які були у переважній більшості зрусіфікованими й мали виразно малоросійську ментальність. Також було би дуже важливо, аби вони повернулись додому «легальною дорогою» — тобто були звільнені з полону офіційно. По-перше, для цього міг би бути використаний обмін інвалідами, коли до кожного їхнього транспорту призначалось би 15 осіб (або навіть більше) з числа перевірених таборян-українців (5 осіб з кожного українського табору за визначенням президії Генеральної старшини). Зрештою з огляду на їхнє «недостаточне виживлення й напружену працю, як також із-за занадто довгого побуту в полоні більшість духових провідників в українських таборах захворіла на легкі (легені. — *Авт.*)», призначення таборян до складу транспортів інвалідів відповідало б політичним цілям СВУ та принципам людяності. По-друге, ще одним оптимальним шляхом повернення додому українських активістів, на думку О. Скорописа-Йолтуховського, могло би стати відрядження невеликих груп (у кількості 6–7 осіб) до якоїсь нейтральної держави, після чого вони мали самостійно шукати слушної нагоди для переїзду до України¹⁹.

З метою отримання офіційного дозволу на регулярний виїзд українських активістів додому О. Скоропис-Йолтуховський звернувся до військового міністерства Німеччини з відповідною пропозицією. Своєю чергою німецька влада дала зрозуміти (лист О. Скорописа-Йолтуховського до президії Генеральної старшини в Раштаті від 7 червня 1917 р.), що вона не відправлятиме полонених українців шляхом «перебігу до нейтральної держави, а лиш перепускатиме через боєву лінію (підкреслено в тексті. — *Авт.*)». О. Скоропис-Йолтуховський не наводив мотивів такого рішення німецької влади, повідомляючи лише про те, що він «не має спромоги збагнути», чим же вона при цьому керувалась. Можливо, що в такий спосіб німці сподівались «відсіяти» тих осіб з числа поворотців, хто прагнув лише звільнитись з табору, перебувши війну в спокійному місці. Найголовнішим у такому способі «звільнення» українських активістів, на думку О. Скорописа-Йолтуховського, був би їхній фактичний перехід на нелегальне становище, що наражало українців на серйозні небезпеки у подальшій діяльності²⁰.

¹⁵ ЦДАВО. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 9–10.

¹⁶ Там само. Арк. 10–11.

¹⁷ Там само. Арк. 27.

¹⁸ Там само. Арк. 16–17.

¹⁹ Там само. Арк. 19–19 зв.

²⁰ Там само. Арк. 26 а.

Також слід було зважати й на те, що, звільняючи «з полону багато тих людей, від яких сподівались всякої напасти для Росії», німці не завжди досягали своєї мети, бо підготовленість цієї категорії осіб до проведення агітаційно-революційної роботи була здебільшого недостатньою. Як ілюстрацію цьому О. Скоропис-Йолтуховський наводив неперевірений «факт переловлення мало не цілої сотні фінляндців (фінів. — *Авт.*) і поставлене їх перед воєнний суд» (за інформацією російського часопису «Новое Время») ²¹.

У поданні О. Скорописа-Йолтуховського до військового міністерства Німеччини від 28 червня 1917 р. згадувалось про відділ капітана Фогта (у кількості 50 осіб з числа полонених), який було відібрано у таборах з метою «найскоршої переправки через боєву лінію». Очевидно, що останнє було непростою справою, і добровольці інколи були змушені досить довго чекати на слушний момент. У зв'язку з цим О. Скоропис-Йолтуховський пропонував притягнути цих людей до проведення просвітньої роботи у прифронтовій смузі, що, на його думку, дало би змогу запобігти їхній деморалізації ²².

Зрештою, в цей час у Раштаті вже не бракувало полонених українців, готових як вояків німецької армії виконувати етапну службу в заплілі її фронтових частин, особливо коли це стосувалось українських, зокрема волинських, земель, де учорашні таборяни займались налагодженням просвітницької справи для місцевого українського населення. Можливо, найпереконливішою ілюстрацією кардинальної зміни у настроях таборян стало кількаразове проведення вербунку добровольців для роботи на українських землях з обох боків фронту.

Але якщо відправка у російське заплілля (для його революціонізації) була спорадичною й небезпечною справою і стосувалася лише поодиноких осіб з числа полонених, то до відрядження до Білої (німецька зона окупації) були залучені десятки таборян (у цьому контексті слід згадати хоча би від'їзд на початку липня 1917 р. 33 українців (вже як вояків німецької армії) з Раштату ²³). Важливим було те, що в обох випадках ця робота відповідала українським національним інтересам, будучи спрямованою на демонтаж проросійської закостенілості тамтешніх українців, свідомість яких була приспана століттями денационалізації з боку Москви.

Разом з тим СВУ намагався дистанціюватися від деяких ініціатив німецького військового відомства, участь у реалізації яких могла би, на думку О. Скорописа-Йолтуховського, завдати іміджевих втрат Союзу та значною мірою скомпромету-

вати проведення української справи у таборах. Річ у тім, що час від часу німецька влада намагалась використати полонених українців (за умови їхньої добровільної на те згоди) проти росіян. У цій ситуації СВУ опинився у досить непростої становищі, бо бажання окремих полонених українців табору Раштат взяти участь у агентурно-розкладовій роботі російського заплілля охоче бралось до уваги німецьким генеральним штабом, тож такі особи таємно переправлялись через лінію фронту вже без врахування згоди чи незгоди на це з боку СВУ. Очевидно, що, проводячи українську пропаганду та використовуючи для цього гроші, отримані з німецьких неурядових джерел, Союз іноді був змушений йти назустріч німецьким пропозиціям, що зрештою забезпечувало регулярність надходження цих коштів для культурно-освітньої та організаційної роботи в Раштаті.

Водночас деякі німецькі ініціативи викликали категоричне неприйняття з боку О. Скорописа-Йолтуховського. У цьому контексті слід згадати про два «довірочні» листи від централі СВУ (від 25 травня і 16 червня 1917 р.) до українського активу табору Раштат, якими остання, зокрема, «застерегала всіх членів просвітнього віділу і членів нашої громади не робити ніяких заходів у справі вишукування серед полонених моряків» (з досвідом служби на військових кораблях) «до чорноморської фльоти». Можна припустити, що йдеться про спробу німецької військової влади завербувати тих полонених українців, які раніше проходили службу в російському Чорноморському флоті, для виконання спеціальних завдань або для поповнення екіпажів військових кораблів Центральних держав.

Утім, не всі українці вважали за потрібне прислухатись до застережень О. Скорописа-Йолтуховського. Насамперед це стосувалось заслуженого члена раштатської громади, члена Просвітнього віділу СВУ М. Парашука. Він без узгодження з Генеральною старшиною табору Раштат (але за домовленістю з комендатурою табору) відвідав 8–12 липня 1917 р. 13 робітничих команд, пояснивши причину своєї подорожі необхідністю залагодити скарги членів робітничих команд. У цьому випадку увагу членів Генеральної старшини привернуло те, що М. Парашук перебував на командах під час жнив, коли комендатура взагалі тимчасово заборонила такі подорожі «мужів довір'я», а тим більше у неділю. Тому президія Генеральної старшини призначила окреме «розслідування», у ході якого стало зрозуміло, що М. Парашук, попри пряму заборону не брати участі у вербуванні «моряків», виявив, однак, власну ініціативу й запропонував комендатурі свою до-

²¹ ЦДАВО. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 27.

²² Там само. Арк. 41 зв.

²³ ЦДАВО. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 15.

помогу в пошуку добровольців. Він разом з перекладачем Шліпгаком відбув на робітничі команди, де проводив цю акцію від імені Генеральної старшини, не маючи на це уповноваження останньої. Всебічно розглянувши «справу» М. Парашука, 16 липня Генеральна старшина прийняла спеціальну ухвалу (резолюцію) про його виключення зі складу раштатської громади «Самостійна Україна» й Просвітнього відділу СВУ, внаслідок чого «жодна таборова організація не відповідатиме за його політичні погляди й виступи». Утім, Генеральна старшина залишила за собою право контролю за його діяльністю в середовищі полонених українців. Надалі М. Парашук мав право на вхід до табору тільки як «відомий український артист та інструктор у школі різбарні, гончарні й при будові пам'ятника»²⁴.

В архівних документах бракує даних про загальну кількість полонених, які визнали себе «мор'яками» та зголосилися на пропозицію німців, але деякі факти засвідчують, що були таборяни, які все ж таки пристали на це (в листі Генеральної старшини згадується принаймні про одну таку особу — полоненого Тиховода). У цій ситуації можна зрозуміти бажання Генеральної старшини української громади в Раштаті максимально дистанціюватись від цієї акції, що, на думку українських активістів, «може скомпрометувати українську справу в таборах остаточно»²⁵. Проте останні забували, що вже назавжди «скомпрометували» себе в очах російської влади однією своєю приналежністю до самостійницької течії в Україні.

«Закликавши до порядку» М. Парашука, голова Генеральної старшини Пархоменко звернувся з листом (від 19 липня 1917 р.) до централі СВУ, в якому клопотався про відкликання з Раштату перекладача Шліпгака, який «деморалізує» впливав на полонених. Останній у справі вербування «мор'яків» встиг побувати й у Зальцведелі та, не будучи зв'язаний своєю приналежністю до громади «Самостійна Україна», продовжував активну агітаційну кампанію серед таборян. Зрештою це звернення Пархоменка було почуто, і невдовзі на припис німецького командування Шліпгак залишив Раштат²⁶.

Ухвалене Генеральною старшиною рішення щодо М. Парашука мало тимчасовий і тактичний характер, тож уже менш ніж за три місяці (4 жовтня 1917 р.) спеціальною ухвалою його було поновлено у статусі члена раштатської громади. Оцінюючи дії останнього, слід зазначити, що своїм кроком він дійсно порушив вказівки Берлінської

централі СВУ, проте його бажання максимально прислужитися справі наближення військової поразки Російської імперії та її подальшій державно-політичній дезорганізації цілком відповідало засадничим політичним уявленням О. Скорописа-Йолтуховського.

Отже, військово-політична доцільність зумовлювала використання німецькою владою окремих осіб з числа полонених українців зі складу російської армії в спробах дестабілізувати її запілля. На жаль, через відсутність відповідних архівних джерел не видається можливим визначити ступінь ефективності такого використання, тобто — наскільки інформативними були агентурні повідомлення завербованих німцями українських активістів та який «коефіцієнт корисної дії» вони мали під час планування німецьким командуванням стратегічних або тактичних військових операцій на фронті. Можна лише припускати, що найуспішніше українські «поворотці» з полону діяли в справі революціонування українських губерній Російської імперії, працюючи тут «пліч-о-пліч» з членами РСДРП(б) та єврейських соціалістичних партій.

Слід також зазначити, що, погоджуючись на співпрацю з німецькою військовою владою, далеко не всі українці керувались ідейними мотивами. Деким рухало бажання використати таку можливість задля пришвидшення свого повернення додому. Причому вони апріорі не збирались займатись збором та переданням німцям інформації розвідувального характеру, як і проведенням роботи революційного змісту. Напевно, що в числі тих, хто погоджувався співпрацювати з німцями, були й авантюрні типи, яких цікавили лише гроші та відчуття небезпеки.

Насамкінець слід визнати, що розрахунок Німеччини на послаблення військової могутності шляхом роз'єднання Російської імперії через підтримку національних рухів у її межах справдився, причому у такий спосіб, що про нього німецька влада не могла й мріяти. І якщо падіння царату в Росії сталося до певної міри спонтанним, то вже до більшовицького перевороту офіційний Берлін долучився дуже суттєво, зокрема забезпечивши у квітні 1917 р. безперешкодний проїзд групи чільних більшовиків (у т. ч. і їхнього лідера В. Ульянова — Леніна) до Петрограда. Зрештою, невелика частка українців, переправлена додому стараннями СВУ й німецької влади, також долучились до дезінтеграції імперських інститутів на українських землях, взявши діяльну участь в українському державотворенні 1917–1921 рр.

²⁴ ЦДАВО. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 74–75.

²⁵ Там само. Арк. 76.

²⁶ Там само.

ДЖЕРЕЛА

1. Кривошеєва Л. Національно-просвітня діяльність Союзу визволення України в таборах військово-полонених українців (1914–1918 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 Історія України; Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2009. 242 с.
2. Назарук Ю.С. Організаційно-політична діяльність Олександра Скорописа-Йолтуховського серед полонених українців у Німеччині та Австро-Угорщині (1914–1917 рр.). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень*. К., 2004. Вип. 26. С. 126–132.
3. Назарук Ю.С. Зростання політичної свідомості полонених українців у 1917 р.: від автономізму до самостійності. *Пам'ятки: археографічний щорічник*. К., 2009. Т. 10. С. 62–68.
4. Срібняк І. Полонені вояки-українці в Німеччині та Австро-Угорщині та формування українських військових частин в часі Першої світової війни: дис. ... д-ра філософії Українського Вільного Університету. Мюнхен, 1996. С. 91–122.
5. Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). К., 1999. С. 72–92.
6. Срібняк І. Новітня «Запорізька Січ» на чужині (творення парамілітарних структур в українському таборі Раштат, 1916 р.). *Емінак*. 2017. № 1 (17) (січень — березень). Т. 1. С. 80–85.
7. Срібняк І. Полонені офіцери-українці царської армії в таборі Раштат (Німеччина) у 1916 р.: громадський та особистісний вимір таборового повсякдення. *Емінак*. 2017. № 4 (20) (жовтень — грудень). Т. 1. С. 35–40.
8. Срібняк І. «Вже не одиниці з поміж Українців, але тисячі...» (діяльність громади «Самостійна Україна» в таборі Раштат у першій половині 1918 р.). *Межибіж*. 2017. № 1, ч. 1. С. 345–352.
9. Срібняк І., Назарук Ю. «Коли не зберемо що найменше 10 000 підписів, то весь наш розмах проти москаля піде на марно...» (участь полонених українців табору Раштат в загальноросійському революційному русі навесні 1917 р.). *Емінак*. 2019. № 3 (27). С. 94–103.
10. Терлецький О. Історія української громади в Раштаті 1915–1918. Київ — Ляйпціг, 1919. Т. 1. 429 с.
11. Sribniak I. Działalność narodowo-organizacyjna Związku Wyzwolenia Ukrainy w obozie jeńców armii cesarskiej Rastatt w Niemcach (1915–1918). *Wschodnioznawstwo 2018*. Wrocław, 2018. S. 231–242.

REFERENCES

1. Kryvosheieva, L. (2009). Natsionalno-prosvitnia diialnist Soiuzu vyzvolennia Ukrainy v taborakh viyskovopolonenykh ukraintsiv (1914–1918 rr.) [National-Educational Activity of the Union of Liberation of Ukraine in the Camps of Prisoners of War of Ukrainians (1914–1918)]. *Dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk za spets. 07.00.01 Istoriiia Ukrainiiny, Zaporizkyi natsionalnyi universytet, Zaporizhzhia* [in Ukrainian].
2. Nazaruk, Yu. S. (2004). Orhanizatsiino-politychna diialnist Oleksandra Skoropysa-Yoltukhovskoho sered polonenykh ukraintsiv u Nimechchyni ta Avstro-Uhorshchyni (1914–1917 rr.) [Organizational-Political Activity of Alexander Skoropis-Yoltukhovsky among Captive Ukrainians in Germany and Austria-Hungary (1914–1917)]. *Kyiv, Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen*, 26, 126–132 [in Ukrainian].
3. Nazaruk, Yu. S. (2009). Zrostannia politychnoi svidomosti polonenykh ukraintsiv u 1917 r.: vid avtonomizmu do samostiinosti [The Rise of Political Consciousness of Captive Ukrainians in 1917: from autonomy to monument independence]. *Kyiv, Pamiatky: arkheohrafichni shchorichnyk*, 10, 62–68 [in Ukrainian].
4. Sribniak, I. (1996). Poloneni voiakyy-ukraintsi v Nimechchyni ta Avstro-Uhorshchyni ta formuvannya ukrainskykh viiskovykh chastyn v chasi Pershoi svitovoi viiny [Prisoner Ukrainian Soldiers in Germany and Austria-Hungary and Formation of Ukrainian Military Units during the First World War]. *Dys. d-ra filosofii Ukrainiskoho Vilnoho Universytetu* [in Ukrainian].
5. Sribniak, I. (1999). Poloneni ukraintsi v Avstro-Uhorshchyni ta Nimechchyni (1914–1920 rr.) [Prisoner Ukrainians in Austria-Hungary and Germany (1914–1920)]. *Kyiv* [in Ukrainian].
6. Sribniak, I. (2017). Novitnia «Zaporizka Sich» na chuzhyni (tvorennia paramilitarynykh struktur v ukraiyinskomu tabori Rashtat, 1916 r.) [The Newest «Zaporizhzhya Sich» abroad (creation of paramilitary structures in the Ukrainian camp Rashtat, 1916)]. *Kyiv-Mykolaiv, Eminak: naukovyi shchokvartalnyk*, 1 (17), 1, 80–85 [in Ukrainian].
<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/19943>
7. Sribniak, I. (2017b). Poloneni ofitseryy-ukraintsi tsarskoyi armii v tabori Rashtat (Nimechchyna) u 1916 r.: hromadskyi ta osobystisnyi vymir taborovoho povsiakdennia [Prisoner Ukrainian Army Officers of the Imperial Army at the Rashtat Camp (Germany) in 1916: Public and Personal Dimension of the Camp Everyday]. *Kyiv-Mykolaiv, Eminak: naukovyi shchokvartalnyk*, 4 (20), 1, 35–40 [in Ukrainian].
<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/21895>

8. Sribniak, I. (2017). «Vzhe ne odynytisi z pomizh Ukraintsiv, ale tysiachi...» (diialnist hromady «Samostiina Ukraina» v tabori Rashtat u pershiy polovyni 1918 r.) [«Not many of the Ukrainians, but thousands...» (activity of the “Independent Ukraine” community in the camp of Rasht in the first half of 1918)]. *Mezhybizh: naukovyy visnyk z problem rehionalnoi istorii i pamiatkoznavstva*, 1, 345–352 [in Ukrainian]. <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/22110>
9. Sribniak, I., Nazaruk, Yu. (2019). «Koly ne zberemo shcho naimenshe 10000 pidpysiv, to ves nash rozmakh proty moskalia pide na marno...» (uchast polonenykh ukraintsiv taboru Rashtat v zahalnorosiikomu revoliutsiinomu rusi navesni 1917 r.) [“If we do not collect at least 10000 signatures, then our whole swing against the Muscovite will go to waste...” (participation of captive Ukrainians of the Rashtat camp in the all-Russian revolutionary movement in the spring of 1917)]. Kyiv-Mykolaiv, *Eminak: naukovyi shchokvartalnyk*, Kyiv-Mykolaiv, № 3 (27) [in Ukrainian].
10. Terletskyi, O. (1919). *Istoriia ukrainskoi hromady v Rashtati 1915–1918* [History of the Ukrainian Community in Rastatt 1915–1918]. Kyiv-Liaiptsih [in Ukrainian].
11. Sribniak, I. (2018). *Działalność narodowo-organizacyjna Związku Wyzwolenia Ukrainy w obozie jeńców armii cesarskiej Rastatt w Niemcach (1915–1918)* Wrocław: Wschodnioznawstwo [in Polish].

Дата надходження статті до редакції: 15.10.2019 р.